

KEÇMİŞİN FƏLSƏFƏSİ VƏ YA TARİX NECƏ YAZILIR?

Əvvəli jurnalın 284-cü (aprel 2010), 286-287-ci (iyun 2010 - iyul 2010),
288 - 298 - ci (sentyabr 2010 - dekabr 2011) nömrələrində

Hamlet İSAXANLI

Keçmiş keçib gedib. Bu, məntiqi cəhətdən həqiqət olsa da, o qədər də sadə həqiqət deyil. Keçib gedən bizim keçmişimizdir, biz o keçmişdən əmələ gəlmişik. Kimliyimizi, mahiyyətimizi o keçmişsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Biz öz keçmişimizə bağlıyıq. Biz keçmişimizin davamıyıq.

Bəşəriyyətin keçmişi necə olub? Bu barədə əfsanələr, miflər və tarix söz deyir. Tarix daha dəqiq məlumat verməyə çalışır. Əslində, biz keçmişi tam deyil, tarixin bizə söylədiyi qədər bilirik. Başqa sözlə desək, tarixin məzmunu keçmiş haqqında bildiklərimiz və öyrənib yazdıqlarımızdan ibarətdir. Tarixin məzmunu və tutumu ayrı-ayrı şəxslərin, tarixçilərin yazıb toplaya bildiyi qədərdir. Tarix subyektivdir, nisbidir, tarix yazanların iradəsindən, ideyasından, şəxsiyyətindən, gücündən müəyyən dərəcədə asılıdır.

Keçmişin təbiəti və ruhu nədir? Keçmiş necə dərk olunur? Bəlkə keçmiş kəşf olunur? Keçmişin dərkində subyektivlik varsa, keçmişi öyrənən tarix nədir, elmdir, yoxsa sənət? Tarixi subyektiv edən hansı amillərdir? Tarix gözəldir; bu gözəllik öz heyranlarını

yoldan, başdan çıxarmırmı, tarix təhlükə törədə bilərmə? Tarix necə yazılır və ya necə yazılrsa yaxşıdır?

Bu və buna bənzər suallar tarixin fəlsəfəsinə aiddir. Bu yazı keçmişdə baş verənlərin dərkilə məşğul olan tarixin mahiyyəti haqqındadır. Elm və sənətin qovşağında yer tutan tarixin fəlsəfəsi, çox güman ki, tək tarixçilərə və filosoflara deyil, bəşəri düşüncələrə dalan hər kəsə maraqlıdır.

Mürəkkəb sistemlər və tarix

Tarixi hadisələrin, əvvəlcədən baxıldıqda, baş verib-verməmə ehtimalı olur, bu ehtimallardan biri gerçəkləşir, di-gərlərini sonralar nəzəri mümkün hallar və ya həyata keçməmiş ssenarilər kimi yada salırlar. Tarixi hadisələr müəyyən tarixi dövrdə yaşayan, bəzən də lider kimi ortaya çıxan şəxslərin o mühitlə, yaranmış vəziyyətlə əlaqəli fəaliyyəti, hərəkəti nəticəsində baş verib gerçəklilyə çevrilir. Tarix insan və cəmiyyətin, bu qoşalığın, birgəliyin, yəni, insan iradəsi və cəmiyyətin istəkləri küllisinin əsəridir. İnsan iradəsinin qanunlarını kəşf etmək cəhdi az olub. Sigmund Freud öz psixanalizi, xüsusilə bilinc-altının sirləri və onun insan həyatında rolu ideyaları ilə bu möhtərəm azlıq içindədir. Cəmiyyətin qanunlarını axtaranlar və onları tapmış zənn edənlər isə daha çox olub. Bu "qanunlar" sanki yaşanan cəmiyyət üçün deyil, gələcək üçün arzu olunan modeli əldə etmək üsullarından ibarət olur. Tarix deyil, utopiya ortaya çıxır. Bu və digər məsələləri öyrənən cəmiyyətşünas elmlər siyahısında ilk əvvəl sosiologiya gəlir,

fəlsəfə, antropologiya, psixologiya kimi elmlər də bu işə müdaxilə etməyə çalışırlar.

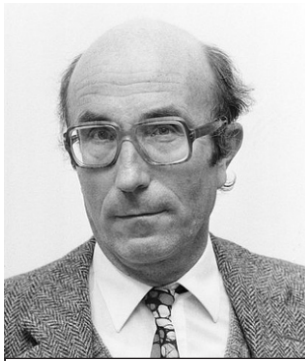
İnsan cəmiyyəti mürəkkəb bir sistemdir. Sistem - idarəetmə elmlərində, fiziki, kimyəvi və bioloji proseslərdə tez-tez işlənən və arxasında müəyyən nəzəriyyələr dayanan bir anlayışdır. Sistem nəzəriyyələrinin anlayış və metodları insan cəmiyyətinin öyrənilməsi və araşdırılması üçün nəsə bir ideya verə bilərmə? Bu suala cavab axtarmaq üçün sistem nəzəriyyələrinin bəzi təsəvvür və müddəalarını yada salaq.

Açıq sistem öz ətrafı ilə daim təmasda olan sistemdir. Ətrafla təmas onu adi, həmişə var olduğu vəziyyətdən çıxara bilərmə, onun sabitliyi, dayanıqlığı, tarazlığı pozula bilərmə, böhran yarana bilərmə? Bu, həm təbiətşünaslıqda, həm də zənnimcə, tarixdə cavabı axtarılan suallar içindədir. Həyatda ətrafı ilə təmasda olmayan tam, mütləq təcrid olunmuş sistem yoxdur (riyazi model, yəni idealizə olunmuş nəzəri model kimi tam təcrid olunmuş sistemlər barədə danışımaq mümkündür). Lakin təcrid olunmuş bənzəyən, xeyli dərəcədə təcrid olunmuş sistemlər haq-

qında gerçək söhbət açmaq mümkündür. Məsələn, bizim daxil olduğumuz Günəş sistemi müəyyən dərəcədə təcrid olunmuş sayıla bilər; Günəş və onun ətrafında dövr edən planetlərin digər ulduzlardan məsafəsi Günəş sisteminin öz ölçülərindən (Günəş sistemindəki məsafələrdən) müqayisəyə gəlməz dərəcədə böyükdür.

Təbii ki, açıq olmayan sistemə qapalı sistem deyilir. Bəzən ətrafla enerji mübadiləsi olan, lakin maddə mübadiləsi olmayan sistem də qapalı sistem adlandırılır.

Özünü təşkil - sistemi nizamlayan mərkəzi qüvvənin yoxluğu (və ya çox zəifliyidir), xarici təsir olmadan sistemin öz-özünü nizamlamasıdır. Özünü təşkil kənar müdaxiləsiz və fəvqəlgüc olmadan baş verir! Məsələn, sərbəst, özbaşına buraxılmış bazar iqtisadiyyatı Adam Smithin “gözəgörünməz əl” konsepsiyasına görə özünü təşkil sistemidir, özü özüni təşkil etməyi bacaran sistemdir. Əlbəttə ki, praktikada, sərbəst iqtisadiyyatlı istənilən dövlətdə hökumətin iqtisadiyyata müəyyən müdaxiləsi, hökumətin iqtisadi siyasəti mövcuddur və bu müdaxilənin

Niklas Luhmann

dərəcəsi müzakirə obyekt olara qalmaqdadır. Morfoqenez, yəni canlı sistemin inkişafı və böyüməsi (embriologiya) özünü təşkil sayıla bilər. Cəmiyyətdə ünsiyyətə, kommunikasiyaya da özünü təşkil kimi baxmaq olar. Alman sosioloqu **Niklas Luhmann** (1927-1998) kommunikasiyanı cəmiyyətdə əsas sosial əməliyyat

hesab edir; kiçik qrup kommunikasiyaları birləşib şəbəkə əmələ gətirir, nəticədə dünya kommunikasiyası yaranır¹. Əsas xassələri öz tərkib hissələrinin xassələrindən alınmayan (və ya anlaşılan şəkildə alınmayan?) sistemə **mürəkkəb (kompleks) sistem** deyilir. İqlim, iqtisadiyyat, sinir sistemi, hüceyrə mürəkkəb sistemlərdir. Kompleks sistemlər dinamikdir, zamanla dəyişir, üstəlik hər əvvəlki hal sonrakı hala təsir edir, indiki hal keçmişdəki halların təsirindən meydana gəlir. Yəni, kompleks sistemin yaddaşı var. Kompleks sistemin quruluşu rus matryoşkasına bənzəyə bilər, yəni bir-birinə daxil olan kompleks

altsistemlərdən təşkil olunmuş ola bilər. Məsələn, mürəkkəb sistem olan iqtisadiyyat təşkilatlarından, təşkilatlar insanlardan, insanlar hüceyrələrdən ibarət olan kimi. Cəmiyyətdə ünsiyyət də, analogi olaraq, matryojka tipli kompleks sistemdir.

Sinerqetika mürəkkəb açıq sistemlərin özü-nütəşkili haqqında elmdir. *Sinergeia*-yunanca birgə hərəkət deməkdir. Sinerqetika tarazlıqdan uzaq olan mürəkkəb açıq sistemlərin strukturlarının əmələ gəlməsi, özünü təşkili, dayanıqlığı və nəhayət, məhvini öyrənir. Mürəkkəb özünü təşkil sistemlərin xaosdan nizama və tərsinə, nizamdan xaosla keçid - təkamül qanunları (əsasən stoxastik səciyyə daşıyan qanunlar) sosial elmlərə bir ideya verə bilərmi? Təbiət elmlərinə aid qanunların sosial elmlərə tətbiqi gözəl iş sayılır, bu yolda ifrata varanlar olub, Sosial həyatla fiziki həyatı və ya sosial həyatla bioloji həyatı az qala eyniləşdirmək cəhdləri olub. Lakin, hazırda söhbət tətbiqdən deyil, anlayış və ideyalardan, o cümlədən dildən gedir.

Cəmiyyətdəki, ictimai süurdakı səbəb-nəticə asılılıqları, onların mənşəi və təkamülünü, çoxsənariyə hadisələr gedişini hansı şəkildə izləmək mümkündürmü? Sinerqetika çağdaş tarixçilərin qəbul etmədiyi ictimai qanunlar və determinizm əvəzinə stoxastik determinizmin mümkünlüyünü müzakirəyə çıxarmağa cürət göstərsə, bu müzakirəyə təkan versə, nə etməli? Hər halda, tarixin bütün döngələrində, kəskin dəyişmələr dövründə hadisələrin axarı təkistiqamətli olmayıb, adətən bir neçə yol, bir neçə inkişaf istiqaməti olub. Bu müxtəlif yolların baş tutma ehtimalları fərqli olub. Təsadüflər də rol oynayıb. Bəs son nəticə nədən asılıdır? Bəlkə, nə mənadasa, ən dayanıqlı olan hal gerçəkləşir?!

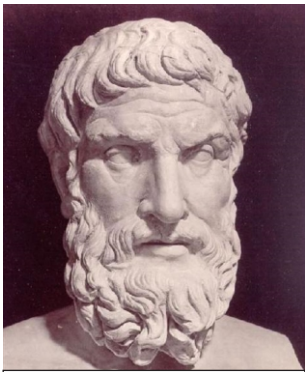
Böhran zamanı sistemin içində mövcud olan və ya “yaşayan” altsistemlər titrəmədə olur, “bərk həyəcanlanır”, “müvazinətini itirməyə başlayır”, orta vəziyyətdən kənara çıxır. Bu halda, sistemdə “**fluktuasiya** baş verir” deyirlər; *fluctuatio*-latınca titrəmə deməkdir. Titrəmələr, yəni fluktuasiyalar birləşib həddini aşanda, yəni tarazlıq ciddi surətdə pozulanda “sistem **bifurkasiya** (*bifurcatio*-latınca haçalanma, aralanma) vəziyyətinə düşdü” deyirlər. Bu dövrdə, yəni bərk titrəmədə ikən sistem müxtəlif alternativ dəyişmə qüvvələrinə nəzərən dayanıqlı olmur, bir nöqtənin (adamın! kiçik qrupun) ciddi hərəkəti hadisələrə yeni çıxır açır, yeni yol seçilə bilər, vəziyyət güclü dəyişə bilər, hətta sistem tam dağıla bilər. “Sosial hadisələrlə və hətta tarixlə istər-

¹David Seidl and Kai Helge Becker. Niklas Luhmann and Organization Studies. Copenhagen Business School Press, Copenhagen, 2005

istəməz bənzərlik ortaya çıxır”². Bu, Leibnisi “təbiət heç vaxt sıçrayışlarla hərəkət etmir” fikrini və bu fikrin sonrakı müdafiəçilərini də təzkib edən kimidir. Beləliklə, tarazlıqdan çıxmış sosial sistemdə, məsələn inqilab dövründə, bir kiçik qrupun, hətta tək bir liderin (Leninin, Atatürkün!..) iradəsi hadisələrin məcrasını müəyyən edə bilər.

Sosial sistemlərin açıq və mürəkkəb olduğu aydındır. Tarixə baxdıqda, şəxsin iradəsi ilə bağlı bir ideyanın parlaması və o istiqamətdə atılan güclü addımlar nəticəsində mümkün ola bilən ehtimalların arasından biri, sanki təsadüfi olan biri, ortaya çıxır və sanki ortadakı enerjini özünə çəkir və həyata keçir, gerçəklilyə çevrilir. Kiçik dəyişmənin böyük effekt yarada bilməsi kompleks sistemin qeyri-xətti təkamülündən xəbər verir. Beləlikdə, titrəmə sistemlərində hadisələrin müxtəlif istiqamətdə hərəkətlənməsi imkanı yaranır və sanki “qanunauyğunluqlar küllisi” adlandırıla biləcək bu alternativ istiqamətlər az və ya çox ehtimallı olur. Mürəkkəb müxanizmlərin sadə münasibətlər silsiləsi ilə yarana biləcəyi faktı da maraqlıdır.

Bütün bunlarla yanaşı, yuxarıda deyildiyi kimi, təbiət elmlərinə xas olan üsulları sosial elmlərə birbaşa, mexaniki surətdə tətbiq etmək çox vaxt yaxşı nəticə vermir və əsaslı tənqidlərə məruz qalır. Burada, yəqin ki, ən düzgün olanı bənzərlikdən (bu halda, qeyri-xətti mürəkkəb fiziki-kimyəvi-bioloji sistemlərlə bənzərlikdən) yarana bilən ideya varsa, onun sosial sistemlərə nə verə biləcəyini araşdırmaqdır.

Epikurus

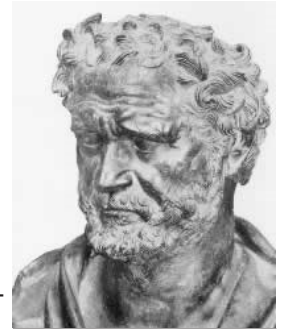
Mürəkkəb sistemlərdən danışarkən **Epikurus**’u yada salmaq yerinə düşərdi (biz adları orijinal dildə olduğu kimi yazmağa meylliyik). Elmi metodun kəşfini və ya əsas prinsiplərinin ifadəsini adətən Francis Becon (1561-1626) və onun arxasında Rene Descartes

ə aid edirlər. Lakin, hal-hazırda İslamın Qızıl Çağında yaşamış böyük çoxbilgin (fizik, astronom, riyaziyyatçı, filosof, ...) **İbn əl Haytam** (965-1039) çağdaş elmi metodun atası hesab edilir; Avropada onu latınlaşdırılmış Alhazen adı ilə tanıyırdılar. O, elmi kəşflərdə müşahidə, təcrübə və rəşional mülahizələrin rolunu göstərmiş, özünün məşhur

“Kitab əl-Mənazir” (Optika kitabı) əsəri ilə, təcrübə və riyazi üsulları birgə tətbiq etməklə çağdaş optikanın əsasını qoymuşdur. Lakin, ümumiyyətlə elmi metoddan söhbət açarkən çox-çox əvvəl yaşamış Epikurus’u unutmaq olmaz; o, müşahidə edilməmiş və məntiqi yolla sübuta yetirilməmiş heç nəyə inanmayın,-deyirdi. Atomçu kimi **Demokritos**’in tərəfdarı olan Epikurusa görə atomların hərəkətində plan yoxdur, atomların hərəkəti düzxətli olmaya bilər (Demokritos bu hərəkəti düzxətli hesab edirdi). Deməli, hər cür, hər istiqamətdə dəyişən mikrodünya və yəqin ki, ümumiyyətlə, dünya təsadüflərlə idarə olunur, determinizm yoxdur, azad iradə əsasdır.

İbn əl Haytam

Demokritos

Xətti sistemlərdə dəyişənin az dəyişməsi funksiyanın da az (mütənasib) dəyişməsinə səbəb olur, məsələn, $y=2x$ xətti funksiyasında $x=2$ isə, $y=4$; $x=3$ isə $y=6$; $x=4$ isə $y=8$ olur, yəni y hər zaman x -in 2 mislinə bərabərdir. Xətti sistemlərdə nəticə arqumentə, yəni səbəbə uyğundur, onunla düz mütənasibdir. Zamanla dəyişən, zamandan asılı olan mürəkkəb sistem, yəni dinamik sistem mürəkkəb quruluşa malikdir, qeyri-xəttidir və xətti sistemlərdən fərqli olaraq ən kiçik dəyişiklik böyük, gözlənilməz nəticələrə gətirib çıxara bilər. Çırtıdandan nəhəng, nəhəngdən çırtıdan törəyə bilər. Nə olacağını, nə baş verəcəyini öncədən görmək olmur. “Bu xaosdur” demək olar. Xaos yeni ideyaların qaynağı, aşıb-daşan qaynar qazandır. Xaos və nizamın bir-birini əvəz etməsi prosesində, sosial baxımdan qüvvələr nisbəti dəyişən vaxt müxtəlif qüvvələr arasında mübarizə gedir, eyni zamanda onlar əməkdaşlıq edir, yəni qruplaşmalar baş verir. Sanki fərdlərin azadlıq dərəcəsi artdıqca, xaos da artır. Xaos və nizamın bir növ sintezi baş verir və sistem dayanıqlı (ən dayanıqlı?!) vəziyyətə doğru hərəkət edilir. Mürəkkəb xaos sistemində bu “davranış”ı böyük fransız riyaziyyatçısı, fizik və filosofu Henri Poincaré (1854-1912) üç cisim məsələsini (three-body problem) tədqiq edərkən (1890) kəşf

²И. Пригожин. Конец определенности. Время, хаос и ... законы природы. Ижевск, 1999

etmişdi. O, misal olaraq, meteorologiyada da belə effektin ola biləcəyini qeyd etmişdi. Zəlzələ, maliyyə bazarı, turbuləntlik, həmçinin ekologiyada populyasiyanın artması xaosluq səciyyəlidir. Hətta savaqların yaranmasının da xaosluq sistemlərdə aid olduğunu irəli sürənlər var.

Ilya Prigogine

Görkəmli fizik və kimyaçı, Nobel mükafatçısı **Ilya Prigogine** (1917-2003) tarazlıqda olmayan termodinamik sistemlər haqqında dərin araşdırmalar aparmış, müəyyən şərtlər daxilində ətraf mühitdən maddə və enerji (və informasiya?!) almaqla mürəkkəbliyə doğru sıçrayış edən bu cür sistemlərin mövcudluğunu aşkar etmişdi (rus

əsilli alimin adı rusca belə yazılır: Илья Пригожин). Bu sıçrayış effektini klassik statistika üsulları ilə öncədən görmək mümkün olmur. Sıçrayış zamanında və halında olan sistem **kaskad**, sıçrayışdan kənarda, tədrici dəyişmə halında olan sistem isə **axın** adlanır. Sistemin dayanıqlığı, stabilliyi onun tarazlıq vəziyyətində qalma xassəsidir. Cüzi dəyişmələr sistemin strukturuna təsir etmirsə (heç və ya gözəçarpan dərəcədə), ona **sistemin kobudluğu** deyilir³.

Attraktor –dinamik sistemin zaman dəyişdikcə yaxınlaşdığı hallar çoxluğudur, limit vəziyyətdir. Məsələn, yellənən (titrəyən, rəqs edən) rəqqasın attraktor nöqtəsi onun sakitləşdiyi nöqtə, yəni trayektoriyasının orta nöqtəsidir. Attraktor nəticədə çoxluqdur, bu, sosial sistemlərdə böhran vəziyyətindən çıxış yolları çoxluğu kimi şərh oluna bilər.

J. von Newman

Riyaziyyat və onun geniş sahələrdə tətbiqi üzrə böyük uğurlar qazanmış **J. von Newman**-a görə qeyri-stabil elementlərdən ibarət olan mürəkkəb sistemlərin stabilliyi (funksional) elementlərin sayının artması və (bu səbəbdən) o elementlər arasındakı əlaqələrin artması

vasitəsilə əldə edilə bilər.

Mürəkkəb sistemlər öz elementləri arasında barışıq şəraiti yaratmaqla tarazlıq əldə etməyi məqsəd sayır, “yolunu azanlar”ı “düz yol”a dəvət edir və nəticədə özünü qorumağa çalışır. **Karl Mannheim** (1893-1947) iki növ kollektiv düşüncə sistemi olduğunu deyirdi: hakimiyyətə xas olan sosial qrupların təfəkkürü, yəni ideologiya və digər sistem - hakimiyyətdən narazı olanlara xas olan təfəkkür, yəni utopiya. İdeologiya tərifləyir, saxlamağa, qorumağa çalışır, utopiya kəskin tənqid edir, dağıtmağa can atır⁴.

Karl Mannheim

Bioloji sistemlərdə sistemin daxili vəziyyətini sabit saxlamaq xassəsi **homeostaz** termini ilə ifadə olunur; mənaca eyni və ya oxşar vəziyyət, duracaq deməkdir (ingiliscə - homeostasis; Amerikan fizioloqu **Walter B. Cannon** tərəfindən daxil edilmişdir). Homeostaz sistemin sağ qalma qabiliyyəti, itirilməkdə olan və ya itirilmiş tarazlığı bərpa etmək qabiliyyəti, həmçinin ətraf mühitin dəyişməsinə uyğunlaşmaq və inkişaf etmək xüsusiyyətidir. Hətta müəyyən stress vəziyyətində qalmağa çalışmaq da fərd və populyasiyalarda rast gəlinən haldır, buna stress homeostazı deyilir.

Walter B. Cannon

Sıçrayış zamanı və ya tarazlığın ciddi surətdə pozulduğu böhran halında homeostazı əldə etmək üçün müxtəlif istiqamətli iki cür əks əlaqə, təsirə cavabvermə və ya cavab reaksiyası (feedback) ola bilər: istiqaməti tərsinə döndərməyə çalışmaq (formal deyilərdə “mənfi” cavab) və yeni sistemə keçidi sürətləndirmək (“müsbət cavab”).

Burada, Arnold Toynbee'nin tarixin hərəkətverici qüvvəsi hesab etdiyi çağırış (meydan oxuma) və ona cavab cütlüyü ilə indi müzakirə etdiyimiz tarazlığın pozulması və təsirə cavabvermə,

³1. G. Nicolis, Ilya Prigogine. Self-Organization in Non-Equilibrium Systems: From Dissipative Structures to Order through Fluctuations. John Wiley & Sons, 1977

2. Ilya Prigogine, Isabelle Stengers. Order out of Chaos: Man's new dialogue with nature. Bantam Books, 1984

⁴Karl Mannheim. Ideology and Utopia. London, Routledge, 1936

yəni əks əlaqə cütlüyü arasında sanki bir bənzərlik görünür...

Edward Norton Lorenz

Atmosferdə ən cüzi dəyişmənin çox böyük və gözlənilməz nəticəyə gətirdiyini kəşf edən Amerika riyaziyyatçısı və meteoroloqu **Edward Norton Lorenz** (1917-2008) 1963-cü ildə bir qağayının bir yerdə qanad çalmasının başqa çox uzaq bir yerdə və başqa bir vaxtda böyük fırtınaya səbəb ola bildiyini söyləmişdi. Sonralar 1972-ci ildə “the American Association for the Advancement of Science” cəmiyyətinin Washington şəhərindəki görüşündə “Predictability: Does the Flap of a Butterfly's Wings in Brazil Set Off a Tornado in Texas?” adlı məruzəsində o, qağayını kəpənəklə əvəz etdi (yəqin ki, kəpənək daha şairanə səslənir və bu halda hadisə daha parlaq təsvir alır) və beləliklə, xaotik sistemləri səciyyələndirən “kəpənək effekti” adı meydana çıxdı. Braziliyada bir kəpənəyin qanad çalması Texasda fırtına (tornado) yarada bilər (sonralar kəpənəyin qanad çalmasını və onun gözlənilməz nəticəsini çox müxtəlif yerlərə aid etdilər, Çin-California və s). Burada “bir söz aləmi qarışdırdı” və “dəli quyuya daş atdı, yüz ağıllı onu çıxara bilmədi” ifadələri də yada düşür. Bir kiçik qar topasının qarlı dağla aşağı yuvarlanarkən böyük uçqun yarada biləcəyi də başqa, bənzər bir xaotik sistemin həssaslığı deməkdir (qar topası effekti). Xaotik sistemlərin dəyişməsi, hal-əhvalı, davranışı sanki təsadüfi xarakter daşıyır, heç bir determinizm yoxdur.

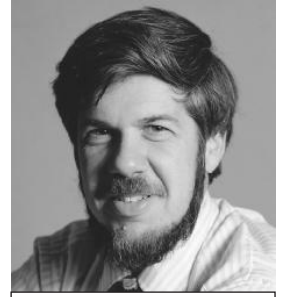
Mümkündür ki, qağayının kəpənəklə əvəz olunmasında **Ray Bradbury**'nin fantastik “İldırım səsi” (“A Sound of Thunder”, 1952) əsəri rol oynayır (?!). Keçmişə səyahət edən bir qrup insan gələcəyi dəyişməmək üçün yalnız bir cığırğa getməli idi. Geri qayıdanda dünyanı çox dəyişmiş vəziyyətdə görə bu qrup üzvləri məsələnin səbəbini indi başa düşürlər; sən demə qrupdakı adamlardan biri cığırğandan çıxmış və bu zaman bir kəpənək onun ayağı

Ray Bradbury

altında əzilibmiş!

Amerikalı paleontoloqlar **Stephen Jay Gould** (həmçinin təkamül biologu və elm tarixçisi) və **Niles Eldredge** daşlaşmış heyvan və ya bitki qalıqlarının öyrənilməsi zamanı arasıkəsilmə, qırılan, pozulan tarazlıq (Punctuated equilibrium) nəzəriyyəsini irəli sürmüş, təkamüldə sanki morfoloji bir kəsintinin (zamanın) olması fikrinə gəlmişdilər. Yəni tarazlıq, təcridlik birdən-birə radikal dəyişmə-sıçrayışla əvəz olunub, sonra yenidən tarazlıq baş verib və təcridlik öz yerini tutub. Bu fikri tənqid edənlər zarafatla “diksinmə” və ya “səksənmə” təkamülü sözlərini daxil etdilər, Stephen Jay Gould isə eyni tərzdə cavab olaraq daimi təcridliliyi “sürünmə” təkamülü adlandırdı⁵.

Stephen Jay Gould

Niles Eldredge

Böyük I. Newtonun qanunları təbiətşünaslığın əsasını qoydu. Elmi-texniki tərəqqi, sənayeləşmə Newtonçuluq sayəsində mümkün oldu; bu, gərək ki, mübahisə doğurmur. Lakin təbiət çox mürəkkəbdir, hər hansı dərin nəzəriyyənin (klassik elmin) izah edə bilməyəcəyi hadisə və paradokslarla doludur. Onların həlli yollarının aranması elmin və texnologiyanın yeni sahələrinin yaranmasına səbəb olur. Elektrik və elektromaqnetizmin, nisbilik nəzəriyyəsinin, kvant mexanikasının, formal məntiqin natamamlığının kəşfi təbiətdə qarışıqlığın mövcudluğundan, öngörmənin bir çox hallarda mümkün olmadığından, müəyyənliklə qeyri-müəyyənliyin bir-birinə qovuşmasından xəbər verdi. Təbiətin insani sifətə malik olduğu, insana bənzədiyi, irrasionallığı, tərəddüd etmə xasiyyəti, qızdırma içində ola bilməsi, titrəməsi, nə edəcəyinin məlum olmaması məlum oldu. Canlı və cansız təbiətdə, eləcə də insan cəmiyyətində mütləq bilik və mütləq nəzarət yoxdur və bu, mümkün deyil⁶.

Elmlərin şahı, məntiqin tənəhsəsi sayılan riyaziyyat da təbiətşünaslıqdakı titrəmə və böhranlardan, dəyərlərin pozulmasından kənarda qalmadı. Evklidin 5-ci, yəni paralellik postulatının yaratdığı paradıqm (Tomas Kunn'un deyiminə), yəni paralellik postulatının mütləqliyinin şübhə altına

⁵The Richness of Life: The Essential Stephen Jay Gould. Editor: Steven Rose. W.W. Norton & Company, 2007

⁶Ilya Prigogine. The Philosophy of Instability. “Futures”, 1989; p. 396-400

alınması yeni riyazi sahənin, yəni məntiqi cəhətdən ziddiyyətsiz Qeyri-Evklid həndəsəsinin yaranmasına səbəb oldu. Bir postulatın dəyişdirilməsi nəticəsində alternativ nəzəriyyələrin, həndəsələrin mövcudluğu ortaya çıxdı (C.F. Gauss, N.İ. Lobaçevskiy, János Bolyai). Riyaziyyatdakı bu yeniliyi Kopernik-Qaliley-Kepler inqilabı və onun antropoloji nəticələri ilə (insan kainatın mərkəzində deyil, heç Günəş sisteminin də mərkəzində deyil) müqayisə etmək olar. Bu, nisbilik nəzəriyyəsinin kəşfi ilə təbiətdə mövcud olan (ancaq insan zəkasının, mücərrəd təfəkkürün məhsulu olmaqla qalmayan) həndəsəyə çevrildi. Darvin və Freud'un kəşfləri insanı bir daha dünyanın mərkəzi deyil, təkamül nəticəsində bu günə gəlmiş bioloji varlıq kimi səciyyələndirdi, şüurla yanaşı şüur altında yatan nəhəng gücün-bilinaltının rolunu açıb göstərdi. Tarazlığı, dayanıqlığın pozulmasını, irrasionallığı rəşional şəkildə mənimsəmək cəhdləri zəruri oldu.

Təbiət elmlərində də ehtirasın baş alıb getdiyi, cəbhələşmə əmələ gəlmiş hallar olur (riyaziyyatda - intuisionizm və konstruktivizm, D. Hilbert, L.E.J. Brouwer, H. Weil, K. Gödel; fizikada - kvant fizikasının əsaslandırılması, nisbilik nəzəriyyəsi, vahid meydan nəzəriyyəsi...). Lakin burada hər kəsi qane edən, inandıran, mübahisənin söykəndiyi riyazi-məntiqi-təcrübi isbat və sınaq var!

Fluktuasiya zamanı təsadüf rol oynayır, nə olacağını, nə baş verəcəyini demək, fəhm etmək olmur, bir hissəcik və ya bir qrup hissəciklər sistemi yeni bir hala apara bilir. Sonra dayanıqlı hal alınır, tarazlıq baş verir, "qanunlar", "normalar" işləməyə başlayır. Müəyyən determinizm əlamətləri özünü göstərir (yeni bifurkasiyaya qədər). Tarixin gedişi belə deyilmi? Bəşər övladının yolu enişli, yoxuşlu, döngəli, yolu azmaq, yana və geriye getməklə dolu deyilmi? O başqa cür də, başqa yolla da gedə bilərdi... Bunun metodoloji, evristik dəyəri, zənnimcə, şübhə doğurmamalıdır. Hər yolun gedilməsi ehtimalı mövcuddur, hərçənd ki bu ehtimalları hesablamaq çətin işdir, hansının daha böyük, hansının daha kiçik ehtimalla baş verməsini araşdırmaq daha ağılabatandır... Böhran vəziyyətlərində, inqilablarda hadisələrin gedişi sanki dumana bürünür, hissələr, ehtiraslar, şəxsi iddialar işə düşür, onlar axını öz arxalarınca aparmağa çalışır və bir sıra hallarda buna müvəffəq olurlar.

Sosial sistemlər ölə bilər, onların içində yetişmiş mədəniyyət isə davam edə bilər (yox olmuş, çökmüş sivilizasiyalar kimi).

Fransız biologu, biokimyəçi və filosof, Nobel mükafatçısı **Jacques Monod** (1910-1976) "Təsadüf və Zəruriyyət" (Orijinalda: "Le hasard et la nécessité, 1970) əsərində "həyat tam təsadüfün məh-

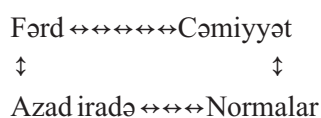
suludur" tezisini əsaslandırmağı özünə məqsəd qoymuşdu. "Təkamülün kökündə təmiz, tam təsadüf, mütləq, amma kor azadlıq durur"⁷. Təbiətin əsas postulatı "heç bir plan, niyyət yoxdur" müddəasından ibarətdir. O, Demokritosun fikrinə istinad edir: "Kainatda mövcud olan hər şey təsadüf və zəruriyyətin məhsuludur". J. Monod

Jacques Monod

azad iradənin, seçimin üstün rolunu, üstün dəyərini əsas etik prinsip olaraq irəli sürür. Fəlsəfənin əsas problemlərindən biri bilik və dəyər sferaları (şahlıqları) arasındakı münasibətdir. Bilik mövcud olan, var olandır, dəyər isə olması istənilən, arzu olunan, nəzərdə tutulandır. Dəyərlər sistemini bilik sistemindən almaq, məntiqin gücü ilə əldə etmək mümkün deyil.

Qanun, ümumiyyətlə, təşkilədiçi ünsürlər arasında ümumi terminlərlə ifadə oluna bilən əlaqə və ya əlaqələr qrupudur. Humanitar və sosial elmlərdə bu təşkilədiçi ünsürlər hissi xarakterlidir, canlıdır, ehtiraslıdır, dəyişkəndir. Onların necə dəyişdiyini hər zaman bilmək olmur. Bu səbəbdən burada təbiət elmlərinə bənzər qanunlar tapmaq olmur. Şüür azad iradəni yönəldir, lakin o, tam hakim deyil, böyük bilincə, aysberqin bu görünməyən böyük alt tərəfi gözəgörməz və güclü, bəzən də həlledici rol oynayır. Şüür özü də heç də həmişə məntiqə və təfəkkür qanunlarına boyun əymir, onları kefi istədiyi şəkildə poza bilir. Üstəlik, cəmiyyət və onun normaları bu azad iradəni hər zaman sıxışdırmaqdadır. Tarix subyektivliyin, fərdin azad iradəsinin və obyektivliyin, cəmiyyətin istəklərinin üzvi vəhdətidir. Aşağıdakı sxem bu qarşılıqlı təsirləri göstərir:

Ümumiyyətlə, yeni ideyaların yaranması (generasiyası, dizaynı, şəkilləndirilməsi) Nietzsche'yə görə xüsusi baxışlardan, perspektivlərdən, paradigmalardan qaynaqlanır. Konseptual sxemlər, həqiqət olaraq axtardığımız perspektivlər çoxdur, çoxsaylıdır. Yəni mütləq və tək həqiqət yoxdur, bir çox perspektivlər var, əlbəttə ki, onlar eynigüclü deyillər (Perspektivizm nəzəriyyəsi). İspan filosofu José Ortega y Gasset (1883-1955) də bu cərəyanın tərəfdarıdır.

(davam edəcək)

⁷Jacques Monod. Chance and Necessity: An Essay on the Natural Philosophy of Modern Biology. Vintage Books, 1972